

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

*Берденова У.Қ., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды
университетінің студенті,
Ғылыми жетекшіі - Бирманова А.И., Phd
докторы, қауымдастырылған профессор ҚарУ*

Құқықтық сана— бұл адамдардың заң мен құқықтық құбылыстарға қатынасын білдіретін идеялар, теориялар, сезімдер мен көзқарастар жиынтығы. Ол қоғамдық сананың басқа формаларымен моральдық көзқарастармен, саяси көзқарастармен, философиялық тұжырымдамалармен, идеологиялық теориялармен тығыз байланысты.

Құқықтық сана мемлекет пен құқық теориясының категориясы ретінде қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайымен анықталатын құқықтық құбылыстарды бейнелеумен байланысты әлеуметтік, әлеуметтік топтық және жеке сана саласын білдіреді [1]. Құқықтық сананы қалыптастыру қоғамның ішкі тұрақтылығының сұрау салушы факторы ретінде әрекет етеді. Құқықтық санасыз құқықтық реформалар жүргізу, азаматтық қоғам құру, сондай-ақ мемлекеттің ішкі тұтастығы мен сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету мүмкін емес. Нәтижесінде құқықтық сананы, сондай-ақ оның мәнін, заңға сәйкестігін және даму динамикасын зерттеу прогрессивті дамудың тұрақты параметрлері бар әлеуметтік бағдарланған құқықтық мемлекет құрумен байланысты проблемалар шеңберін теориялық зерттеудің негізі болып табылады.

Құқықтық сананың мәні мен мазмұнын түсіндіру құқықты түсіндіруге негізделген. Айта кететін жайт, қазіргі кезеңде құқықтық сана ұғымын бірнеше позициялар мен көзқарастар анықтайды. Кейбір авторлар құқықтық сананың өзін-өзі ұстауында мемлекет белгілеген және кепілдік берген нормалардың жиынтығы ретінде түсінілетін заңды қамтиды, нормалар құқықтық сананың формальды элементтері ретінде қарастырылады деп түсіндіреді. Құқықтанушы Сьюзен Силби құқықтық сананы былай деп тұжырымдаған болатын: «адамдардың құқықтық категориялар мен тұжырымдамаларға сүйене отырып, өз тәжірибелерін түсіну процесі» [2;3]. Мемлекет ішінде және халықаралық деңгейде құқықтық сана саяси санамен тығыз байланысты әрекет етеді, бұл құқықтық және философиялық

әдебиеттерде «саяси-құқықтық сана» ұғымын қолдануға негіз береді. Құқықтық сананы қоғамдық сананың бір саласы ретінде бөліп, F.C. Сапарғалиев пен A.C. Ибраева осындай анықтама береді: «Құқықтық сана дегеніміз – ҚР азаматтарының жүзеге асырылып жүрген заңдарға, оларды қолдануға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалаулы құқыққа, басқа да құқықтық құбылыстарға құқық сезімдерінің, көзқарастарының, пікірлерінің, бағаларының жүйесі» [4].

Құқықтық сана теориясының ең маңызды болып саналатын мәселелерінің бірі- құқықтық сананың құрылымы және құрылым элементтері. Құқықтық психология мен құқықтық идеология құқықтық сананың ішкі құрылым элементтеріне жатады.

Құқықтық идеология–құқықтық сананың құрылымдық элементі ретінде құқықтың мәні, оның әлеуметтік мақсаты, құқықтық ұғымдар мен категориялар түрінде көрінетін әлеуметтік мәселелерді шешудің құқықтық тәсілдері туралы идеялар, білім мен жалпы теориялар, көзқарастар жүйесінің жиынтығы. Құқықтық идеологияның қалыптасуы әрқашан рухани өмірмен және бүкіл қоғам мен мемлекеттің қызметімен байланысты. Құқықтық идеологияны заң шығарушылар мен құқық қолданушылардың кәсіби құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің қызметін басқарады және ұйымдастырады деп түсіндіреді. Сонымен қатар, құқықтық идеология қарапайым азаматтар үшін мемлекет дамуының негізгі бағыттарын ашады және құқықтық құралдардың көмегімен қорғалатын әлеуметтік құндылықтармен таныстырады.

Құқықтық психология құқықтық сана құрылымындағы эмоционалды-ерікті элемент ретінде қарайтын болсақ, ол-құқықтық сезімдерде, құқықтық эмоцияларда, тәжірибелерде, құқықтық әдеттер мен дағдыларда көрінеді, құқықтық құбылыстарға, идеялар мен принциптерге құқық субъектілерінің сыртқы реакциясын көрсетеді. Құқықтық психологияның құқықтық идеологиядан негізгі айырмашылығы, құқықтық психология негізінен заңды менталитет, құқықтық әдет-ғұрып және халықтың салт-дәстүрлері сияқты иррационалды құбылыстардан тұрады, яғни формальды түрде реттелмейтін, бірақ «тірі заң» ұғымына енетін барлық ұғымдар [5]. Құқықтық психологияның негізінде: заң шығарушыға құқықтық құбылыстардың мәнін дұрыс түсінуге, олардың белгілі бір тарихи кезеңдегі маңыздылығын бағалауға және осы идеяларға сәйкес келетін құқықтық формаларды табуға көмектесетін интуитивті

құқықтық болжамдар, сезімдер, эпифаниялар, "аяндар" бар. Құқықтық психологияны басшылыққа ала отырып, адамдар құқықтық құбылыстарды олардың әділеттілікке сәйкестігін бағалайды. Бұл әділеттілік мемлекеттік биліктің іс-әрекеттерінің, оның құқықтық қайта құрылуының ақиқатының өлшемі болғандықтан, құқықтық психология тұрғысынан оң баға мен келісімді тапқан барлық құбылыстар, нормалар, идеялар қоғамдық сана арқылы дұрыс және әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес қабылданады.

Құқықтық психология мен құқықтық идеологияның теориялық айырмашылықтарына қарамастан, құқықтық ақиқат пен осы ақиқатты білетін субъектінің санасында олар бірдей ұғымда қарастырылады. Бұл элементтерді құқықтық сана құрылымында бөлу тек әдіснамалық мақсаттарға бағытталған. Құқықтық идеология мен құқықтық психологияның үйлесімі әлеуметтік болмыстың барабар көрінісін және әлеуметтік өмірге реттеуші әсерін қамтамасыз етеді.

Құқықтық идеологияның құрылуы құқықтық білім мен жеке тұлға немесе қоғамда болуы мүмкін немесе міндетті мінез-құлықтары, қоғамдық және құқықтық идеяларымен тығыз байланысты. Олар құқықтық сананы қалыптастыруда өзіндік маңызды рөл атқарады. Өкінішке қарай, қазіргі таңда құқықтық сана құрылымында құқықтық білімдер негізгі алынбай отыр.

Құқықтық сананы ұйымдастыруға құқықтық білімнің әсері өте зор. Заң білімінің деңгейі, сапасы, сипаты, мазмұны, сондай-ақ жалпы заңды білім және азаматтар білімі қоғамдағы адамдардың құқықтық санасы мен мінез-құлқының қандай болатынын анықтайды. Құқықтық сана ұғымы күрделі құрылым болып табылатын білім. Сондықтан заңгерлік білім күрделі құрылымдық құбылыс ретінде құқықтық сананы білуді қамтиды. Кез-келген интерн теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар осы білімді іс жүзінде қолдана білу үшін қажетті дағдыларды да алу керек. Құқықтық білім қоғамның хабардарлығын арттыруға және құқық пен құқық жүйесіне байланысты дағдыларды дамытуға бағытталған бірқатар шараларды қамтиды. Бұл термин сонымен қатар осы қызмет түрлерімен байланысты практика мен оқыту салаларына, сондай-ақ қоғамның адамдарды заң саласында ағартуға деген үлкен міндеттемесін жақтайтын әлеуметтік және кәсіби қозғалысқа қатысты. «Қоғамдық құқықтық білім» термині «қоғамдық құқықтық ақпарат» және «қоғамдық құқықтық білім және білім беру» терминдермен байланысты және олардың ақпараттарымен қамтуы мүмкін. «Қоғамдық заңгерлік білім» термині

Австралияда және Америка Құрама Штаттарында жиі кездеседі, онда ол көбінесе заңгерлік көмек ұйымдары жүргізетін мемлекеттік құқықтық білім беру шараларына жатады[6]. «Заңгерлік білім» термині әдетте ересектер менбастауыш және орта мектептерде (және кейде жоғары оқу орындарында) мемлекеттік құқықтық білім беруді білдіреді.

Біз, алдыңғы кезекте жастардың құқытық санасының даму ерекшеліктері мен олардың қоғам қалыптасына тигізетін әсерлерін қарастыруымыз керек. Жастардың құқықтық санасы заң шығаруда, құқық қорғау органдарының қызметімен басқа да құқықтық мәселелер жағдайларына әсер етпей қоймайды. Қоғамдағы жас өскелеңнің құқықтық санасының қалыптасуына ең бірінші кезекте мына негізгі факторлар: әлеуметтік экономикалық жағдай, қоғамдық саяси жағдай, идеологиялық әрекеттер құбылысы, қоршаған орта, жастардың әлеуметтіккіске араласуы мен қамтылуы, құқықтық идеялық тәрбиелік жұмыстар, құқықтық білім, құқық туралы түсінік, құқыққа деген көзқарас, ой-пікір. Сондықтан да, жастардың құқықтық санасын көтеру үшін, ең алдымен құқықтың білім элементтерімен барынша, жан-жақты қайнар көздермен, құқықтық ақпараттармен қамтамасыз етіліп отыру қажет.

Бүгінгі уақыт адам санасына ерекше ықпал ететін техника-технология екендігін білеміз. Осыған орай, жастарға қатысты, олардың қызығушылығын арттыратын, құқықтары мен бостандықтарын сөз ететін құқықтық дәрістер, интерактивті семинарлар немесе негізгі және қарапайым құқықтық заңдар бойынша арнайы бағдарламалар қажет, сонымен қатар, көпшілік арасында адамдардың құқықтары мен өмір сүруіне айтарлықтай әсер ететін әдістер-бұл роуд-шоулар, радиохабарлар, көше және театр қойылымдары, белгілі бір заңдарға арналған тиісті кітаптар, мерзімді басылымдар, плакаттар мен диаграммалар шығару, брошюралар, жапсырмаларды тарату, картиналарды көрсету, комикстердегі иллюстрациялар, және құқықтық жұмылдыру бойынша түрлі іс-шараларға жариялылықты қамтамасыз етудің басқа тәсілдері арқылы жүзеге асыру керек.

Құқықтық сананы тәрбиелеу адамгершілік құндылықтарды, отбасындағы, мектептегі, рухани қарым-қатынастағы нормаларды игеруден басталатыны түсінікті. Құқықтық ойлау, сондай-ақ жас азаматтардың пікірі мен құқықтық санасы өмір сүру процесінде дамып, сондай-ақ құқық нормаларына байланысты тұрмыстық және

әлеуметтік жанжалдарды байқап, ойлауы. Көркем әдебиет, бұқаралық ақпарат құралдары құқықтық білім беруде үлкен рөл атқарады [7].

Шынайы өмірде құқықтық сана біртұтас болып көрінеді. Оқшау құқықтық сананың құрылымдық элементтері оның жеке адамның және тұтастай қоғамның өміріндегі рөлі мен орнын түсінуге ғана ықпал етеді. Құқықтық сананы үш деңгейге бөлуге болады. Бірінші деңгей - күнделікті құқықтық сана. Жалпы құқықтық мәдениет, әлеуметтік тыныштық, қоғамдық өмірді құру тәсіліне жіне оның жағдайына байланысты. Екінші деңгей-құқықтық білім мен практика процесінде қалыптасатын кәсіби құқықтық сана. Бұл деңгейдің субъектілері ағымдағы заңнама мен оны қолдану дағдылары туралы мамандандырылған, егжей-тегжейлі білімге ие. Кәсіби құқықтық сананы қалыптастыруға қазіргі жағдайда ерекше назар аудару керек. Үшінші деңгей - ғылыми, теориялық құқықтық білім. Бұл құқық мәселелерімен айналысатын зерттеушілерге тән мәдениет, құқық философиясы, заң шығару және заңның тұжырымдамалық негіздері қоғамдық қатынастарды реттеу ұғымдары.

Адамдардың заңға деген көзқарастарынан, құқықтық сананың басқа да құрылымдық элементтерін қарастыруға мүмкіндік береді. Бірінші элемент-ақпараттық болып табылады. Бұл-санада заң туралы белгілі бір ақпараттың болуы. Ақпарат заңды қабылдау онымен танысу, осыған түсініктеме оқу арқылы немесе басқа адамдардың сөздерімен болуы мүмкін. Екінші элемент-бағалау. Нормативтік акт туралы ақпарат алғаннан кейін, адам оған қандай да бір түрде қарайды, оны бағалайды, құндылықтарымен салыстырады. Құқықтық сананың аксиологиялық элементтері оның құрылымында маңызды орын алады. Адамның құндылық идеялары негізінде оның құқықтық саладағы мінез-құлқының себептері қалыптасады. Ақпараттық-бағалау элементтерінің негізінде үшінші элемент қалыптасады, ол еріктілік. Заң туралы біліп, оны бағалағаннан кейін, адам заңда қарастырылған жағдайларда не істейтінін шешеді. Заңды өз мүддесі үшін пайдалану керек пе, әлде оны айналып өту керек пе, осы заңды қатаң сақтау керек пе, әлде басқа заңды актілерді табу керек пе? Барлық осы сәттер құқықтық сананың ерікті элементінің бөлігі болып табылады. Құқықтық сананың ерікті бағыты кейде құқықтық көзқарас деп аталады.

Сонымен, құқықтық сана – бұл субъектілердің ұйымдасқан, жоспарлы, жүйелі қызметінің нәтижесі болып табылатын, жеке

адамның жасына, кәсіби, әлеуметтік және өзге де сипаттамаларына қарай ерекшеленетін, құқықтық мәдениетті дамытудың маңызды факторы болып табылатын, құқықтың базалық қағидаттары мен қоғамда қолданылатын нормативтік құқықтық актілерді білуімен сипатталатын, өзінің табиғаты бойынша серпінді жай-күйі. Ол сәби санамен, құқықтық санамен, моральмен идеологиялармен тығыз байланысты. Құқықтық қатынастардың мәні мен мағынасы, ұғымдар, қағидаттар, сенімдер, идеологиялық әрекеттер құбылысы, қоршаған орта, жастардың әлеуметтік іске араласуы мен қамтылуы, құқықтық идеялық тәрбиелік жұмыстар, құқықтық білім, құқық туралы түсінік, құқыққа деген көзқарас, ой-пікір құқықтық сананың қалыптасып, дамуына ерекше әсер ететін факторлар болып табылады. Сонымен қатар, құқықтық сананың ерекше құрылымдық жүйесі (құқықтық психология және идеология) мен элементтері (ақпараттық, бағалау, еріктілік) де бар. Құқықтық сана қоғамдық сананың басқа түрлерінен ерекшеленеді, өйткені ол категориялар мен формальдылыққа ие. Және, ең бастысы, құқықтық сана адам мен азаматтың құқықтарын жүзеге асыру үшін барлық жағдайларды жасауға бағытталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Марченко. М. Н. Проблемы теории государства и права: учебное пособие Москва: Юрист, 2001. – 680 с.
2. Susan S. The General place of law: events in everyday life. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. 225s.
3. Susan S. Public legal education in Ontario law clinics // Legal education services to the community. Volume 52, №1. – 1998. – S. 53-57.
4. Сапарғалиев Ғ. С., Ибраева А. С. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 336б.
5. Алексеев. С. С. Теория права. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Москва: Издательство БЕК, 1995. – 320 с.
6. Legal aid in Western Australia. Received 2007-03-23. <https://www.dirjournal.com/legal-aid-western-australia-link-31257.html>
7. Бейсенова А. У., Вайсберг Л. М., Ибрагимов М. А. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 240 с.